KONSEPT TUSHUNCHASI: SO‘Z VA MA’NO MUNOSABATI

Zulifar Ikbaljanovna Tursunova*
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti
✉ zilufar.00@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda zamonaviy tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri bo‘lgan konsept tushunchasining mohiyati, uning so‘z va ma’no bilan munosabati kognitiv tilshunoslik, semasiologiya hamda lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan yoritiladi. Konseptning inson tafakkuri, xotirasi, tajribasi va madaniy bilimlari bilan aloqasi, uning tilda verbalizatsiyalanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, leksik ma’no, kontekstual ma’no va konseptual mazmun o‘rtasidagi farqlar nazariy qarashlar hamda ingliz-o‘zbek tilidagi misollar asosida izohlanadi.

Kalit so‘zlar

konsept, so‘z, ma’no, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, verbalizatsiya, semantika, tafakkur, til va ong, konseptual maydon.

DOI: 10.5281/zenodo.24501678

KIRISH

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda antropotsentrik paradigma shakllanishi tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, bilish faoliyati va milliy-madaniy tajribasini namoyon etuvchi murakkab tizim sifatida o‘rganishga zamin yaratdi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, til birliklari insonning borliqni qanday idrok etishi, tasniflashi, baholashi va xotirasida saqlashini ham aks ettiradi. Natijada tilshunoslikda “konsept”, “konseptualizatsiya”, “kategoriyalash”, “mental reprezentatsiya” kabi tushunchalar markaziy o‘rin egallay boshladi.

Konsept masalasi, ayniqsa, so‘z va ma’no munosabatini yangicha talqin qilish imkonini beradi. An’anaviy semasiologiyada so‘zning lug‘aviy ma’nosi va uning semantik tarkibi asosiy tahlil obyekti bo‘lsa, kognitiv yondashuv so‘z ortida turgan bilimlar majmuasi, tajriba, assotsiatsiya va madaniy qarashlarni ham hisobga oladi. Shu bois konseptni faqat so‘zning sinonimi yoki kengaytirilgan lug‘aviy ma’nosi sifatida talqin qilish yetarli emas.

ASOSIY QISM

Konsept atamasi lotincha conceptus so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, umumiy ma’noda “tushuncha”, “fikr” yoki “tasavvur”ni anglatadi. Biroq zamonaviy kognitiv tilshunoslikda konsept oddiy mantiqiy tushuncha bilan aynanlashtirilmaydi. U inson ongida shakllanadigan, muayyan predmet, hodisa yoki jarayon haqidagi bilimlar, tasavvurlar, hissiy munosabatlar, baholar va madaniy tajribani birlashtiruvchi mental birlik sifatida izohlanadi. E.S. Kubryakova va hammualliflar konseptni inson ongining mental hamda psixik resurslarini izohlash, inson bilimlari va tajribasini aks ettirish bilan bog‘liq birlik sifatida ta’riflaydilar [1, 90-b.].

Mazkur ta’rif konseptning bir necha muhim xususiyatini ko‘rsatadi. Birinchidan, konsept inson ongida mavjud bo‘ladi va bilish faoliyati bilan bog‘liq. Ikkinchidan, u faqat individual tajribani emas, balki muayyan jamoa tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy va madaniy bilimlarni ham mujassamlashtiradi. Uchinchidan, konsept til vositalari orqali namoyon bo‘lsa-da, uning mazmuni bitta so‘zning lug‘aviy izohi bilan cheklanmaydi. Konseptning ayrim tarkibiy qismlari til birliklarida bevosita ifodalansa, boshqalari kontekst, assotsiatsiya, obraz va madaniy bilimlar orqali anglashiladi.

So‘z, ma’no va konsept o‘rtasidagi munosabatni tushunish uchun ularning nazariy chegaralarini farqlash lozim. So‘z — til tizimining fonetik yoki grafik shaklga ega bo‘lgan leksik birligi. Ma’no — shu birlikning til tizimida shakllangan semantik mazmuni. Konsept esa inson ongida tashkil topgan, muayyan so‘z bilan bog‘lanishi mumkin bo‘lgan, ammo undan kengroq bilimlar va tasavvurlar majmuasidir. Demak, so‘z tilga,

konsept esa, avvalo, inson ongiga mansub hodisa sifatida qaraladi; ma’no esa ularning o‘zaro aloqasida vositachi vazifasini bajaradi.

Ferdinand de Sossyur til belgisini ifodalovchi (signifiant) va ifodalanmish (signifié) munosabatining birligi sifatida izohlaydi [2, 66–67-b.]. Ushbu qarash til belgisi shakli va mazmuni o‘rtasidagi tizimli aloqani tushuntiradi. Biroq kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan, ifodalanmishning mazmunini faqat lug‘aviy ta’rif bilan chegaralab bo‘lmaydi: so‘z inson ongida turli bilimlar, tajribalar va assotsiatsiyalarni faollashtirishi mumkin. Shuning uchun konseptual tahlil til belgisining ichki semantik tuzilishini ham, uning ortidagi kognitiv mazmunni ham hisobga oladi.

C.K. Ogden va I.A. Richards tomonidan taklif etilgan semantik uchburchak modeli ham so‘z va borliq o‘rtasidagi munosabatning inson tafakkuri orqali vositalanishini ko‘rsatadi. Modelda ramz (symbol), tafakkur yoki referens (thought/reference) hamda referent (referent) o‘zaro bog‘langan uch tarkib sifatida qaraladi [3, 9–11-b.]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, so‘z real predmet bilan bevosita va avtomatik tarzda bog‘lanmaydi; predmet haqidagi tasavvur va anglash jarayoni til belgisi bilan borliq o‘rtasidagi aloqani ta’minlaydi. Bu jihat konseptning til va tafakkur orasidagi vositachilik rolini tushunishda muhimdir.

Kognitiv semantikada leksik ma’no va kontekstda hosil bo‘ladigan ma’no ham farqlanadi. V. Evans leksik konseptlar til birliklari bilan an’anaviy ravishda bog‘langan bilim tuzilmalari ekanini, ma’no esa muayyan kontekstda ushbu bilimlarning faollashuvi va talqini orqali yuzaga kelishini ta’kidlaydi [4, 491–493-b.]. Demak, so‘zning lug‘atdagi izohi uning barcha nutqiy qo‘llanishlarini to‘liq qamrab olmaydi. Kontekst so‘z bilan bog‘liq konseptual bilimlarning qaysi qismi dolzarblashishini belgilaydi.

Masalan, ingliz tilidagi work leksemasi “ish”, “mehnat”, “faoliyat” kabi ma’nolarni ifodalashi mumkin. U turli kontekstlarda kasbiy faoliyat, jismoniy yoki aqliy mehnat, ijodiy jarayon, iqtisodiy bandlik yoxud muayyan natijaga erishish uchun sarflangan sa’y-harakatni anglatadi. O‘zbek tilidagi ish va mehnat birliklari ham ayrim kontekstlarda yaqin ma’noda qo‘llansa-da, ularning semantik va uslubiy xususiyatlari to‘liq bir xil emas. Masalan, mehnat so‘zi ko‘pincha jismoniy yoki aqliy faoliyat, sa’y-harakat va ijtimoiy qadriyat mazmunlarini faollashtirsa, ish leksemasi vazifa, mashg‘ulot, xizmat yoki bajariladigan faoliyatni ham anglatadi. Bu holat bir konseptual sohaning turli leksik birliklar orqali turlicha ifodalanishini ko‘rsatadi.

G. Lakoff va M. Johnson konseptual metafora nazariyasida metaforani shunchaki badiiy bezak emas, balki inson tafakkurini tashkil etuvchi kognitiv mexanizm sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, inson bir konseptual sohani boshqa konseptual soha yordamida anglaydi [5, 3–6-b.]. Masalan, “vaqt — resurs” konseptual modeli doirasida vaqtni tejash, sarflash yoki yo‘qotish kabi ifodalar shakllanadi. Bunday birliklar mavhum tushunchalarning kundalik tajriba asosida idrok etilishini ko‘rsatadi. Demak, konseptual mazmun metaforik ifodalar orqali ham verbalizatsiyalanishi mumkin.

Konseptning til vositalari orqali ifodalanishi verbalizatsiya deb yuritiladi. Verbalizatsiya bitta leksema bilan cheklanmaydi: sinonimlar, antonimlar, frazeologik birliklar, maqollar, turg‘un birikmalar, metaforalar va turli grammatik shakllar ham konsept mazmunining ayrim qirralarini namoyon etadi. Masalan, mehnat konseptini ingliz tilida work, labour, toil, effort, occupation, job, task, employment kabi birliklar ifodalashi mumkin. Ularning har biri konseptning muayyan semantik komponentini — faoliyat, mashaqqat, kasb, vazifa, bandlik yoki sa’y-harakatni oldinga chiqaradi. O‘zbek tilida esa ish, mehnat, yumush, kasb, hunar, xizmat, tirishqoqlik, sa’y-harakat kabi birliklar mazkur konseptual maydonni shakllantirishda ishtirok etadi.

Konseptning milliy-madaniy xususiyati ham muhimdir. Turli xalqlar bir xil hodisani umumiy jihatdan o‘xshash anglashlari mumkin, biroq uning qadriyatlar tizimidagi o‘rni, emotsional bahosi va assotsiativ mazmuni farqlanishi ehtimoli mavjud. Shu sababli konseptni qiyosiy o‘rganishda faqat tarjima muqobillarini sanab o‘tish yetarli emas. Leksik birliklarning real kontekstlarda qo‘llanishi, frazeologik birikmalar, maqollar, kollokatsiyalar va madaniy matnlardagi ifodalanish usullari ham tahlil qilinishi kerak.

Konsept, so‘z va ma’no munosabatini quyidagicha umumlashtirish mumkin: so‘z — konseptni til sathida ifodalovchi vosita; ma’no — so‘zning til tizimidagi semantik mazmuni; konsept — inson ongida shakllangan, til birliklari orqali namoyon bo‘ladigan kengroq bilim va tajriba tuzilmasi. Bu munosabat bir-biriga ta’sir qiluvchi, ammo aynan bir xil bo‘lmagan qatlamlardan tashkil topadi. Bitta konsept bir nechta so‘z va iboralar orqali ifodalanishi, bitta so‘z esa turli kontekstlarda bir nechta konseptual bilimlarni faollashtirishi mumkin.

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, konsept, so‘z va ma’no o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, mohiyatan farqlanuvchi lingvistik va kognitiv kategoriyalardir. So‘z til tizimining leksik birligi, ma’no uning semantik mazmuni, konsept esa inson ongida shakllangan bilimlar, tajribalar, tasavvurlar va madaniy qadriyatlarning yaxlit mental tuzilmasidir. Shu sababli konseptni so‘zning oddiy lug‘aviy ma’nosiga tenglashtirish nazariy jihatdan to‘g‘ri emas.

Konseptual tahlil til birliklarining lug‘aviy ma’nosini aniqlash bilan birga, ularning kontekstual qo‘llanishi, assotsiativ aloqalari, semantik maydoni, metaforik ifodalanishi va lingvomadaniy mazmunini ham o‘rganishni talab etadi. Ayniqsa, qiyosiy tadqiqotlarda bir konseptning turli tillarda qanday leksik vositalar orqali verbalizatsiyalanishini aniqlash til va tafakkur munosabatlarini chuqurroq yoritish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. — М.: МГУ, 1996. — 245 с.

2. Saussure F. de. Course in General Linguistics. Translated by W. Baskin. — New York: Philosophical Library, 1959. — 240 p.

3. Ogden C.K., Richards I.A. The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism. — London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1923. — 363 p.

4. Evans V. Lexical Concepts, Cognitive Models and Meaning-Construction // Cognitive Linguistics. — 2006. — Vol. 17, No. 4. — P. 491–534. https://doi.org/10.1515/COG.2006.016.

5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.